

ARAPLARDA SESBİLİM (FONETİK)*

Dr. Muhammed Hassân et-Tayyân
Çev.: Yrd. Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL**

Fonetik (phonétique) hem yeni hem de eski bir bilimdir. Yenidir; çünkü İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) tarafından bu asrın başlarında kurulan dilbiliminin (linguistique) bir koludur.¹

Eskidir; çünkü bütün dillerin dayandığı bilimlerden biridir. Dil, cümle içinde sıralanan ve değişik anlamlar ifade eden kelimelerin oluştuğu sesler bütünüdür. İbn Cinnî'nin tarifine göre dil: "Toplumların maksatlarını ifade ettikleri seslerdir."² Ses ise el-Câhız'ın dediği gibi, "Belli bir sıralamayı gözeterek harflerin anlamlı bir bütün oluşturduğu bir telaffuz/ söyleyiş aracıdır. Dilin hareketleri, ancak sesin ortaya çıkışıyla, bir sözü veya vezinli ya da nesir bir cümleyi oluşturabilir. Harfler de ancak bir ölçü ve dizime göre cümleleri oluştururlar."³

* Çevirisini yaptığımız bu makale, "İlmü'l-Esvât 'inde'l-'Arab" başlığıyla **Mecelletü Mecma'ı'l-Lügati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk**, dergisinde (c. 69, sy. 4, (1415/1994), s. 777-802) yer almıştır. Konuyla ilgili olarak yapılacak olan çalışmalara katkısı olacağı düşüncesiyle metni çevirdik. Çeviride şahıslara ait ölüm tarihlerinin milâdî kısimları tarafımızdan ilâve edilmiş, kaynaklar kısmındaki eserler, ilk kelimelerine göre Latin harfleri dikkate alınarak yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca metne ilâve ettiğimiz dipnotlar * işaretiyle gösterilmiştir. Arapça'da sesler konusunda Türkiye'de yapılan diğer çalışmalara örnek olarak Ahmet Bulut'un **"Arap Dili Araştırmaları I"** (Alfa Yay., İstanbul, 2000) adlı eserini gösterebiliriz. Eser, Sesler-Lügavî İbdâl-İlk Siga Meselesi ve Terkiibi İştikakın Sınırı bölümlerinden oluşmaktadır.

** O.M.Ü. İlh. Fak. Arap Dili ve Belâğatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ **Medhal ile'l-Elsiniyye**, s. 30-31; **İlmü'l-Esvâtî'l-Âmm**, 10; Bu ilmin kuruluşunun de Saussure'ye nisbeti bu konuda daha önce hiç çalışma yapılmadığı anlamına gelmez. Fakat de Saussure **"Muhâdarât fi'l-Elsiniyyeti'l-'Âmme"** adlı kitabıyla bu ilim dalının öncüsü sayılır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bu kitabın Arapça tercümesinin girişi, s. 3.

* **Ferdinand de Saussure**'nin bu eserinin aslının ismi **"Cours de Linguistique Generale"** dir. Eser Berke Vardar tarafından **"Genel Dilbilim Dersleri"** adı altında Türkçe'ye de çevrilmiştir. (Multilingual, İstanbul, 1988).

² İbn Cinnî, **el-Hasâ'is**, I/33.

³ el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, I/79.

* Priscianus, VI y.y.'ın başında Bizans'ta yaşamış Moritanyalı bir öğretmendi. Yazarın **Institut Grammatica** adlı bir eseri vardır. Bk. Süheyla Bayrav, **Filolojinin Oluşumu**, Multilingual, İstanbul, 1988, s. 34.

Durum böyle olunca, bütün dilciler ilk zamanlardan beri dillerindeki seslere önem vermişlerdir. Eflâtun ve Aristo gibi eski Yunan bilgelerinden nakledilen sesle ilgili yaygın açıklamalar bu kabildendir. Aynı şekilde Priscianus* ve Tertullianus gibi eski Romalı dilbilimcilerden gelen bilgiler de böyledir. Sesler konusunda en çok derinleşen ve bu konuda çok etkili olan kimseler ise Hintliler olmuştur. (Ayrıca) Hintliler, sesbilim çalışmalarını ilk kez dilbilimin müstakil bir kolu olarak kabul eden kimselerdir. Hintliler içinde **Banini** “**Ashtadhyayi**” adlı eseriyle meşhurdur.⁴

Sonra müslüman Araplar gelmiş ve sesbilim çalışmaları konusunda büyük ilerlemeler kaydetmişler ve bu alana önemli sayılabilecek katkılar sağlamışlardır. Art niyet taşımayan, önyargısız ve insaf sahibi Batılı araştırmacılar da bu gerçeğe tanıklık etmişlerdir. Hatta onlardan biri: “Bu alanda Avrupalıları sadece Araplar ve Hintliler geçebilmiştir” demiştir.⁵ Alman müsteşrik Schaade, Sibeveyh’e göre sesler konusunda şöyle der: “Doğulu ve Batılı araştırmacılar bu konuyu çalışan herkesin de görüş birliğine vardığı gibi, sesbilim çalışmalarında ulaşılan en son nokta “Arapların en büyük gurur kaynaklarından biri” olarak adlandırılmaya layıktır.”⁶

Sesbilim (konusu) son zamanlara kadar Araplarda bu isimle bilinmemekle birlikte, eski Arapça (nahiv, sarf, arûz, belâgat vb. edebî çalışmalarla) tıp, felsefe, mûsikî, kırâat ve tecvid ... âlimlerinin eserlerinde göz ardı edilmemiştir. Hatta fonetik bu ilimlere öylesine karışmış ve öylesine iç içe olmuştur ki içinde fonetikten bahsedilmeyen veya ona bir gönderme yapılmayan bir kitaba rastlamak neredeyse imkânsızdır. Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950) şöyle der: “**Müfret kelimelerin kanunları ilmi** öncelikle alfabe-deki harflerin sayısını, her birinin ağızda hangi mahreçten çıktığını, seslilerini ve sessizlerini, dilde kullanılanlarını ve kullanılmayanlarını inceler.”⁷

Herhangi bir şekilde fonetiğe yer veren bilimleri üç grupta toplamamız mümkündür:

1- Arapça ilimleri: Nahiv, sarf, belâgat, arûz....

⁴ *‘İlmü’l-Lüğa*, 87-88; *el-Bahsü’l-Lüğavî ‘inde’l-‘Arab*, 342-343; *Savtiyyâtü’l-‘Arabiyye*, 45; Hintli nahivci Banini, *Britannica Ansiklopedisi*’nin de belirttiği gibi, M.Ö. 5. veya 6. asra kadar gittiği için, belki de dünyada en eskidir. Bk. *el-Esvâtü’l-Lüğaviyye, Dirâse fî Esvâtü’l-Meddi’l-‘Arabiyye*, 64.

⁵ Alman müsteşrik Bergsträsser’in *et-Tetavvuru’n-Nahvî li-Lüğati’l-‘Arabiyye* adlı kitabındaki sözlerinden. İngiliz Fir’in söyledikleri de buna yakındır: Şöyle der: “Sesbilim iki kutsal dil olan Sanskritçe ve Arapça’nın hizmetinde gelişmiş ve büyümüştür. Bk. *el-Bahsü’l-Lüğavî ‘inde’l-‘Arab*, 101. (Not: Bergsträsser hakkında daha fazla bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Bergsträsser”, *DİA*, V, 497-498)

⁶ Kufelilerin zikrettiği idğamla ilgili bir kitabın mukaddimesinden naklen, *‘İlmü’l-Esvât ‘inde Sibeveyh ve ‘indenâ / Sibeveyh ve Bizde Sesbilim Çalışmaları* adlı konferansından.

⁷ *et-Tefkîru’l-Lisâni fî’l-Hadâratü’l-‘Arabiyye* s. 254’ten naklen *İhsâu’l-‘Ulûm*, 47-48.

2- Hikmet, felsefe, tıp ve mûsikî ilimleri.

3- Kırâat, tecvîd, yazı ve harekeleme ilimleri.

Birinci grup Arapça'da ilk sözlüğün ortaya çıkmasıyla başlar. Bu sözlük ise el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791)'nin ses esaslı üzerine kurulu ve Araplarda lügavî düşünce tarihi konusunda bize ulaşan ilk düzenli sesbilim çalışması kabul edilen (sesle ilgili) bir mukaddime ile başlayan "**Kitabü'l-'Ayn**" isimli eseridir.⁸

Sözlüğün müellifi el-Halîl, ilimlerin anahtarı ve hazinesi, aruzu bilen, mûsikî ve sesbilimle ilgili diğer konulara vâkıf birisi olduğu için bunda şaşılacak bir şey yoktur. Dahası Hamza el-İsfahânî, sesler konusunda "**Terâkîbü'l-Esvât**" isimli müstakil bir kitabı ona isnat eder.⁹ el-Halîl mahreçlerini öğrenmek için harfleri ilk kez test eden kimse idi. "Onun harfleri test etmesi şöyledir: Ağzını elifle açar sonra: eb, et, ah, a', ağ,... gibi harfleri çıkarırdı. Neticede "ayn / ع" ı harflerin boğazda en içkini olarak tespit etmiş ve onu kitabın başlangıcı (ilk harfi) yapmıştır. Sonra ona en yakın olan bir üst harfi, sonra bir üsttekini işleyerek böylece sonuncu harf olan "mîm / م" e kadar gelmiştir."¹⁰

el-Halîl'in bu kitabını –el-Halîl'in bilgilerini de içine alan- son derece dikkat ve önemle hazırlanmış ve çeşitli konulardaki ses çalışmalarını içeren **Sîbeveyh** (ö. 180/796)'in "**el-Kitâb**"ı izlemiştir. Bunlardan lehçelerle ilgili bilgiler, bu lehçeler arasındaki mukayese ile bu lehçelere âit deliller¹¹; kırâate dâir verdiği bilgiler¹², hemzenin tahkîk, teshîl, beyne-beyne durumundaki hükümleri* gibi çeşitli ses olgularından bahseden bilgiler¹³; imâle, feth ve bunlara dâir hükümler¹⁴... î'lâl, ibdâl ve bunların sesle ilgili nedenleri¹⁵ ve daha diğer bazı ses konuları **el-Kitâb**'ın 4 bölümünün içeriği arasındaki bilgilerdendir. Dördüncü bölüm, bu konuların en önemlisi olan idğâm bahsine ayrılmıştır.¹⁶ Sîbeveyh bu konuya Arap harflerinin sayıları, mahreçleri,

⁸ Bu konuda Dr. Hilmî Halîl'in *et-Tefkîru's-Savtî 'inde'l-Halîl* adlı kitabı ile Dr. Mehdi el-Mahzûmî'nin *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî* adlı kitabının el-Esvâtü'l-Lügaviyye bölümü, 156-158. sahifelerine müracaat edilebilir.

⁹ *et-Tenbîh 'alâ Hudûsi't-Tashîf*, 120; el-Halîl'in hâl tercümeleri ile ilgili olarak müracaat ettiğim kaynaklarda bu kitaba rastlayamadım. Bu arada terâcim kitapları el-Halîl'in bu konuda başka kitaplarından söz etmektedirler. Örneğin *Kitâbü'n-Neğam* ve *Kitabü'l-İkâ'* gibi. Bk. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, XI/74; *Vefeyâtü'l-A'yân*, II/246; *el-Buğye*, I/ 560.

¹⁰ *el-'Ayn*, I/47.

¹¹ Örneğin bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I/57-66, 71-72 (Bulak Baskısı, I/28-33, 36-37), III/530 (II/158-159).

* Tahkîk hemzenin bizzat telaffuzu, teshîl: hemzeyi med harfine dönüştürmek, beyne beyne ise yarım sesle söylemektir.

¹² Örneğin bk. Sîbeveyh, *a.g.e.*, I/ 58, 59, 71 (I/28-29, 36), II/ 91, 108 (I/ 262, 270).

¹³ Sîbeveyh, *a.g.e.*, III/ 541-556 (II/163-171).

¹⁴ Sîbeveyh, *a.g.e.*, IV/ 117-135 (II/259-267).

¹⁵ Sîbeveyh, *a.g.e.*, IV/ 334-431 (II/356-404).

¹⁶ Sîbeveyh, *a.g.e.*, IV/ 431-485 (II/404-430).

seslileri, sessizleri, bunların asıllarını, fûru'ları gibi Arapça ses düzeninin oluşumu kapsamında ele alınan diğer bilgileri zikrederek başlar ki; bunlar nahivci, dilci ve kıraat âlimlerinden bu konuda kitap yazacak olan herkes için temel teşkil eden konulardır.¹⁷

Sibeveyh'den sonra, harflerin mahreçleri ve sıfatları –ki bu üzerinde durduğumuz konudur- ile ilgili konularda Sibeveyh'in ifade ve kavramlarını tekrar eden ve ses çalışmalarına özel bölümler ayırarak onun izinden giden ve onu örnek alan nahiv ve dil kitapları kaleme alınmıştır.¹⁸ Bu kitaplardan bize ulaşanların başında **el-Müberrid** (ö. 285/898)'in "**Muktedab**"¹⁹; İbnü's-Serrâc (ö. 316/928)'in "**el-Usûl fi'n-Nahv**" ve "**Risâletü'l-İştikâk**"²⁰; İbn Düreyd (ö. 321/933)'in "**el-Cemhere**"²¹; ez-Zeccâcî (ö. 340/950)'nin "**el-Cümel**"²², el-Ezherî (ö. 370/980)'nin "**et-Tehzîb**"²³ gelir. **Sibeveyh**'in çeşitli şerhleri de bu konuya giren çalışmalardandır. Bunların başında ise **Sîrâfî**²⁴ (ö.

¹⁷ Çağdaş dilcilerden pek çoğu **el-Kitâb**'daki ses konularını çalışma ve inceleme konusu yapmışlardır. Bunlara örnek olarak Prof. Schaade'nin **'İlmü'l-Esvât 'inde Sibeveyh ve 'indenâ** adlı araştırmasını, Dr. İbrâhim Enis'in **el-Esvâtü'l-Lügaviyye** (111-135), Dr. Ahmed Muhtâr Ömer'in **el-Bahsü'l-Lügaviyyü 'inde'l-'Arab** (91-109), Dr. Temmâm Hassân'ın **el-Lügatü'l-'Arabiyye, Ma'nâhâ ve Mebnâhâ** (50-63), Dr. Husâm en-Nu'aymî'nin **ed-Dirâsâtü'l-Leheciyye ve's-Savtiyye 'inde İbn Cinnî** (57-59) adlı eserlerini, Dr Abdurrahmân el-Hâc Sâlih'in **Linguistique Arabe et Linguistique General** adlı tezini, Dr. Şahin'in **Eserü'l-Kırâ'âtî fi'l-Esvât** adlı eseri (182-219) ile Tayyib Bekuş'un "en-Nazariyyâtü's-Savtiyye fi Kitâbi Sibeveyh" adlı makalesini (**Havliyyâtü'l-Câmi'atü't-Tûnisîyye**, (11), 1974) zikredebiliriz.

* Sibeveyh'le ilgili olarak Türkiye'de de benzer çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bunlara örnek olarak Soner Gündüzöz'ün **Sibeveyh'te Kelime Yapısı** adlı doktora tezini zikredebiliriz. Tez yukarıda zikredilen ses konuları da dâhil olmak üzere Sarf İlmi kapsamına giren konularda Sibeveyh'in **el-Kitâb**'ındaki görüşlerini ele almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk: Soner Gündüzöz, **Sibeveyh'te Kelime Yapısı**, Samsun, 2002.

¹⁸ **el-Esvâtü'l-Lügaviyye**, 105; **el-Bahsü'l-Lügavî 'inde'l-'Arab**, 106; **Eserü'l-Kırâ'âtî fi'l-Esvât**, 198.

¹⁹ Müberrid, **el-Muktedab**, I/192-196 (Bâbu Mehârici'l-Hurûf). Mûteakip bütün ses dönüşümlerini bu bölüm inceler.

²⁰ İbnü's-Serrâc, **el-Usûl fi'n-Nahv**, III/ 399-404; **Risâletü'l-İştikâk**, 34-38.

²¹ İbn-i Düreyd, **Cemheretü'l-Lüğa**, I/6-9.

²² Zeccâcî, **el-Cümel fi'n-Nahv**, 409-413.

²³ Ezherî, **Tehzîbü'l-Lüğa**, I/48-51.

²⁴ Dr. 'Abdül-Mün'im Fâ'iz'in **es-Sîrâfî en-Nahvî fî Dav'i Şerhihi li-Kitâbi Sibeveyh** adlı eseri içersinde bu şerhin sadece bir bölümü basılmıştır. Şerhin sonunda ise idğam konusunda son zamanlarda neşredilen birisi Dr. Sabîh et-Temîmî tahkîki ile neşredilen **Mâ Zekerehü el-Küfiyyüne mine'l-İdğâm**, diğeri ise Dr. Muhammed 'Alî er-Rudeynî tahkîki ile neşredilen **İdğâmü'l-Kurrâ'** isimli iki risâle vardır. Her ikisinde de ses konusu ele alınmıştır. Yine Dr. Ramazan 'Abdüt-Tevvâb son zamanlarda es-Sîrâfî şerhinden şiir zarûretine ait bir bölüm neşretmiştir. Ancak eserin başlığı **Zarûretü's-Şî'r** (Ebû Sa'îd es-Sîrâfî'nin) olduğu için onun **el-Kitâb**'ın şerhinin bir parçası olduğunu yansıtmıyor. Dâru'n-Nehda, Beyrut, 1985; Dr. Ramazân 'Abdüttevvâb'n neşrettiği **Zarûretü's-Şî'r li-Ebî Sa'îd es-Sîrâfî**, Sîrâfî'nin, Sibeveyh'in **el-Kitâb**'ına yazdığı şerhin bir bölümüdür. Prof. Dr. 'Avd el-Kavzî Sibeveyh'in **el-Kitâb**'ının bu kısmına daha önce bir tahkik ve ta'lîk yazmış

368/978), **er-Rummânî**²⁵ (ö. 384/994), **el-A'lem eş-Şentemerî**²⁶ (ö. 476/1083) şerhleri ile **Ebû Ali el-Fârisî**'nin "**Ta'likatün alâ Kitâbi Sibeveyh**"²⁷ adındaki şerhi ve "**el-Kitâb**"ın diğer şerhleri gelir. Sibeveyh'in bize ulaşmayan şerhleri -ki bunların sayısı 50'nin üzerindedir- sesler konusu açısından, belki de bize ulaşanlardan daha zengin olabilir.²⁸

Bunları, Sibeveyh'in yolunu izleyen ve Arap harflerinin mahreç ve sıfatlarını anlatarak başlayıp idğam bahsiyle bitiren ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) nin "**Kitâbü'l-Mufasssal**"ı takip etmiştir.²⁹ İbn Ya'îş (ö. 643/1245)'in ses konusu üzerine binâ ettiği ve ses çalışmaları açısından oldukça zengin olan şerhi de böyledir.³⁰ Bu konuda ez-Zemahşerî'ye, **Şâfiye** şerhinde fonetiği sarf ilmine dâhil eden er-Radî el-Esterâbâzî (ö. 686/1287)'den başkası yaklaşmamıştır.³¹

Bu arada "**el-Esvât**" ismini taşıyan ya da bu ismi andıran, ancak kaynaklarda isimleri zikredilmesine rağmen bize ulaşmamış olan kitaplara da değinmek gerekir: Sibeveyh'in öğrencisi Kutrub en-Nahvî (ö. 206/821)'nin "**Kitâbü'l-Esvât**"ı³², el-Ahfeş³³ (ö. 215/830), Ya'kûb b. es-Sikkît³⁴ (ö. 246/860), İbn Ebi'd-Dünyâ³⁵ (ö. 281/894)'nın "**el-Esvât**"ları ve Yahyâ b. Mâseveyh'in "**Kitâbü's-Savt**

ve bunu **Mâ Yahtemilü's-Şi'r mine'z-Zarûre** başlığıyla yayınlamıştır. 1. Baskı, 1989, 2. Baskı 1991, Dâru'l-Ma'ârif matbaalarında da basılmıştır. (C.M.A.) / Ş. F.

²⁵ er-Rummânî şerhinin el yazması, 158/b- 162/a; er-Rummânî'nin **en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân** adlı bir eseri daha vardır ki bu eser de harflerin uyum (telâüm) ve uyumsuzluğu (tenâfür) konusunda sesle ilgili hükümleri içerir. Bk. s. 87-89.

²⁶ **en-Nüket fî Tefsîri Kitâbi Sibeveyh**, II/ 1242-1248.

²⁷ İstanbul (Süleymaniye Kütüphanesi) Şehid Ali Paşa Kitaplığı'nda bu eserin bir el yazma nüshası vardır. 1981 yılında değerli dost Dr. Yahyâ Mir 'Alem ile bu nüshayı incelemiş ve değerli hocamız Allâme Ahmed Râtib en-Neffâh için bu yazmanın bir mikrofilmünü almıştık. Prof. Dr. 'Avd el-Kavzî, Ebû 'Ali el-Fârisî'nin **Ta'likatün 'alâ Kitâbi Sibeveyh** adlı kitabının tahkikini yapmakta olup onun iki cüzünü neşretmiştir. (Birincisi M. 1990, ikincisi ise M. 1992). Allah tamamlamaya muvaffak kılsın. Ş. F.

²⁸ Bk. **el-Muğnî fî Tasrîfi'l-Ef'âl**, s. 8. Ayrıca bk Abdüsselâm Hârûn'un Sibeveyh'in **el-Kitâb**'ına yazdığı takdîm. s. 35-41.

²⁹ İdğam konusu **el-Mufasssal** 'da "ve min Esnâfi'l-Müşterek- el-İdğâm" başlığı altında ele alınmıştır. Bk. **el-Mufasssal**, 393-405.

³⁰ **Şerhu'l-Mufasssal**, 10/123-131. İbn Ya'îş burada harflerin mahreçleri ve sıfatlarından ayrıntılı bir şekilde söz etmiş, sonra idğam bahsiyle konuyu kitabın sonuna kadar sürdürmüştür. 10/131-155; bk. **el-Esvâtü'l-Lügaviyye**, 128-135. Dr. İbrâhim Enîs aralarında karşılaştırma yapma konusunda kolaylık sağlamak amacıyla ez-Zemahşerî'nin sözleriyle İbn Ya'îş'in sözlerini bir cetvelle ortaya koymuş, ayrıca burada **el-Kitâb**, **Sırru's-Sinâ'a** ve **en-Neşr** 'den harflerin mahreçleri ve sıfatları konusunda bazı metinleri de karşılaştırmalı olarak vermiştir.

³¹ **Şerhu's- Şâfiye**, III/220-264; Burada harflerin mahreçleri ve sıfatlarından söz eder. İdğâm, i'lâl, ibdâl, imâle konularının her biri ile ilgili olarak ise, kitapta ayrı birer bölüm ve uzun uzadıya anlatımlar vardır.

³² **el-Fihrist**, 58; **Mu'cemü'l-Üdebâ**, XIX/53.

³³ **el-Fihrist**, 58; **İnbâhu'r-Ruvât**, II/42.

³⁴ **el-Fihrist**, 79.

³⁵ **el-Fihrist**, 237.

ve'l-Behha"sı gibi.³⁶ Aynı şekilde Huneyn b. İshâk tarafından Arapça'ya tercüme edilen Calinos'un, "**Kitabü's-Savt**"ı da bunlardandır.³⁷ Belki bu konuda en ilginç de İbnü'n-Nedim'in zikrettiği Murtas'ın "**Kitâbü Âletin Musavvite Tusma' 'alâ Sittine Milen**" adlı kitabıdır.³⁸

Ses konularını ilk defa müstakil bir eserde ele alan ve "**Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb**" adlı kitabında bu konulara başlı başına bir ilim dalı olarak bakan İbn Cinnî (ö. 392/1002) olmuştur. İbn Cinnî bu kitapta Arap harflerinin mahreçleri sıfatları, durumları ile bu harflere ârız olan ve i'lâl, ibdâl, idğam, nakl, hazf gibi durumlara yol açan değişiklikleri, hareke ve harf arasındaki farkı, güzel ve çirkin fer'i harfleri ve harflerin mezci ve tenâfüru /(cacophony) ile bu alanda ilk sıraya yerleştirdiği diğer konuları ayrıntılı olarak açıklamış ve haklı olarak da sesbilim çalışmalarının lideri sayılmıştır. Şöyle derken de bunu kasdetmektedir: "Arkadaşlarımızdan hiç kimsenin bu alanda böylesine detaylı bir araştırma yaptığını ve böylesine doyurucu bilgiler ortaya koyduğunu bilmiyorum. Her kimin bu konuda söyleyeceği bir sözü varsa söylesin. Allah (c.c.) kudretiyle doğruyu bulmaya yardım etsin."³⁹

İbn Cinnî'nin ses çalışmaları sadece "**Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb**" ile sınırlı kalmamış bu konuya diğer kitaplarında da yer vermiştir. Bunların başında zengin bir ses konusunu içeren "**el-Hasâ'is**" adlı eseri gelir ki bu konuların bir kısmı kitabın değişik bölümlerinde dağınık hâlde,⁴⁰ bir kısmı da; harekelerin kemmiyeti bâbı, harekelerin uzunluğu bâbı, harflerin uzunluğu bâbı gibi müstakil bölümler hâlinindedir.⁴¹

Anlaşıldığına göre, İbn Cinnî, hareke ve seslerin uzunluğu konusundan öylesine etkilenmiştir ki; bu konuda "**Risâle fî Meddî'l-Esvât ve Mekâdiru'l Meddât**" adını verdiği müstakil bir risâle bile yazmıştır. Ne var ki, bu risâle bize ulaşmamıştır. **Yâkût**, onun bu

³⁶ *el-Fihrist*, 354.

³⁷ *el-Fihrist*, 349.

³⁸ *el-Fihrist*, 329.

³⁹ *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, I/63; Bazı araştırmacılar İbn Cinnî'yi "**İlmü'l-Esvât**" terimini ilk kez kullanan kimse olarak kabul ederler. Bu durum, onun bu ilim dalı ile ilgili olarak *Sırru's-Sinâ'a*'daki (s. I/ 10) şu sözüne dayandırılmaktadır: "Fakat bu ilim türü; yani **İlmü'l-Esvât ve'l-hurûf/ Sesler ve harfler ilminin**, içinde ses ve nağme sanatından bir şeyler bulunduğu için mûsiki ile de ilgisi ve ortaklığı vardır. Bk. *el-Bahsü'l-Lügavî 'inde'l-'Arab*, 99; Bu yargı ses konusunda daha önce söz edilen ancak bize ulaşmayan bazı kitapların varlığından dolayı kesin değilse bile çok uzak bir yargı da sayılmaz.

⁴⁰ Örneğin hems harfleri/tonsuz harfler hakkında söyledikleri (I/57-59), harflerin tonu ve anlama etkisi (I/ 65-66), işmâm, beyne beyne hemzesi ve revm hakkındaki görüşleri (II/ 144-145) gibi.

⁴¹ İbn Cinnî, *Hasâ'is*, III/120-133.

risâleyi Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed et-Taberî'ye yazdığını ve oğlu 'Âlî'nin yazısıyla 16 varak olduğunu söyler.⁴²

Arap Filolojisine dâir zikrettiğimiz bu kitapların dışında ses konusu ve bununla ilişkisi olan bilgileri içeren başka kitaplar da vardır. Onlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821)'nin kabilelerin değişik lehçe ve dilleri üzerinde durduğu "**Kitabü'l-Cîm**"⁴³, el-Câhız (ö. 255/869)'ın konuşma bozukluğu (pelteklik), sesler, Arapça'da kelime dizimi ve harflerin kelime içersindeki tekrarından söz ettiği "**el-Beyân ve't-Tebyîn**"⁴⁴, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/934)'nin med harflerinin seslerinden⁴⁵ bahsettiği ve her iki dilin sesleri bakımından Arapça ile Farsça'nın karşılaştırmasını yaptığı -ki bu konu karşılaştırmalı dilbilim konusuna girer⁴⁶- "**ez-Zinet**"⁴⁷; el-Bâkullânî (ö. 403/1012)'nin harflerin sıfatları ve harflerin sûre başlangıçlarıyla olan ilişkisinden sözettiği "**İ'câzü'l-Kur'ân**"⁴⁸; el-Hafâcî (ö. 466/1073)'nin sesler konusuna ayrı bir bölüm ayırdığı ve seslerin mâhiyeti ve anlaşılmalarından söz ettiği, harfler için de ayrı bir bölüm ayırdığı ve harflerin tarifi, çeşitleri, mahreçleri ve sıfatlarından bahsettiği, sonra da harflerin uyumu (te'lîf) ve uyumsuzluklarını (tenâfûr) ele aldığı "**Sırru'l Fesâha**" adlı eseri⁴⁹, yine Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209)'nin sesler, seslerin oluşumu, kısımları ve anatomisi ile olan ilişkilerinden bahsettiği "**et-Tefsiru'l Kebîr**"⁴⁹ ile sesin ortaya çıkışının organikliği ile ilgili bilgilerden hayranlık verici ifadelerle bahsettiği ve modern fizik ilminin verileriyle de uyuşan "**el-**

⁴² **Mu'cemü'l-Üdebâ'**, XII/113. Bununla birlikte İbn Cinnî'nin sesle ilgili çalışmaları hakkında çok çalışma yapan olmuştur. Örneğin Henri Fleisch, "et-Tefkirü's-Savti 'inde'l-'Arab fî Dav'i Sırrı Smâ'ati'l-İ'râb li-İbni Cinnî", **Mecelletü Mecma'ı'l-Lügati'l-'Arabiyye**, Kahire, c. 23, (1968), Dr. Husâm en-Nu'aymî, **ed-Dirâsât el-Lehciyye ve's-Savtiyye 'inde İbn Cinnî**, Bağdad, 1980 ve Dr. Muhammed Hasan Bâkullâ, **İbn Cinnî : Âlimü's-Savtiyyât**, London, 1982.

⁴³ Kitabın neredeyse her sayfasında kabile dillerinden ve garib lehçelerden bir şeyler bulmak mümkündür. Müellif bunların her birini aslına nispetle zikreder. Örneğin "en-Numeyri şöyle der... el-'Absî şöyle der.... et-Ta'î şöyle der...v.b." Örneğin bk. I/ 64-65; ayrıca bk. **ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye**, 59-60.

⁴⁴ Bk. el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, I/14,22,34-40, 69-74,79; ayrıca bk. **el-Bahsü'l-Lügavî 'inde'l-'Arab**, 97-98; **el-Mu'cemü'l-'Arabî - Dirâsetün İhsâiyye Savtiyye Muhbiriyye**, 22-23.

⁴⁵ **Dirâsetün fî Esvâti'l-Meddi'l-'Arabiyye**, s. 83-85 den naklen: **ez-Ziynet**, I/64, II/28; **et-Tasavvuru'l-Lügavî 'inde'l-İsmâ'iliyye-Dirâsetün fî Kitâbi'z-Ziyneti li-Ebi Hâtim er-Râzî**, 202-217.

⁴⁶ ya da **Constrative Linguistique**. Bk. **et-Tasavvuru'l-Lügavî 'inde'l-İsmâ'iliyye**, 207-208.

⁴⁷ el-Bâkullânî, **İ'câzü'l-Kur'ân**, 44-46; **el-Bahsü'l-Lügavî 'inde'l-'Arab**, 95-96.

⁴⁸ el-Hafâcî, **Sırru'l Fesâha**, 6-24, 53-54, 60-61, 91-94; Bk. **el-Mu'cemü'l-'Arabî-Dirâsetün İhsâiyye Savtiyye Muhbiriyye**, II/ 132-135.

⁴⁹ **Dirâsetün fî Esvâti'l-Meddi'l-'Arabiyye**, s. 100-102'den naklen er-Râzî, **et-Tefsiru'l -Kebîr**, I/ 11, 15, 29-31, 47-48.

Mebâhisü'l Maşrikiyye fî 'İlmi'l-İlâhiyyâtî't-Tabî'ıyyât adlı eseri bunlardandır.⁵⁰

Bunlardan sonra dil sesleri çalışmaları konusunda, es-Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin **"Miftâhu'l-'Ulûm"** adlı kitabında konuşma organlarının ilkel bir izahı dışında, daha sonra gelen dilbilimci ve nahivcilerin kitaplarında, orijinal bir şeye rastlayamadık.⁵¹

İkinci gruba gelince, -ki bunlar; filozof, tabip ve bilgiler grubudur- bunların başında, sesler üzerine birkaç tane ilmî eser ortaya koyacak düzeyde konuya özel ilgisi olan Arap filozofu el-Kindî (ö. 260/874) gelir. Kindî'nin bu eserlerinin başında ise **"Risâle fî İstihracî'l Mu'ammâ"** adlı risâlesi gelir ki; bu risâlede bizzat kendi hazırladığı bir istatistiğe dayanarak Arap harflerinin konuşma içindeki tekrar ve deveranına ve harflerin sesli ve sessiz olmak üzere ikiye taksimine değinmiş ve bütün dillerde geçerli olabilecek genel bir dil kuralı koymuştur. Bu kural ise, **"sesli harflerin en fazla tekrarlanan harfler olduğu"** kuralıdır. Aynı şekilde sesli harflerin de uzun sesliler (illet/med harfleri:â-î-û) ve kısa seslileri (harekeleri:fetha/akesre/i-damme/u) içerdiğine dikkat çekmiştir⁵² (Les Voyelles longues, les Voyelles breves). Sonra da Arapça kelime örgüsünü ayrıntılı olarak açıklamış ve harflerin uyumu (i'tilâf), uyumsuzluğu (ih-tilâf) ve çatışmasına (tenâfûr)* dair 100'e yakın kural ortaya koymuştur.⁵³

el-Kindî'nin seslere dâir, günümüzde konuşma problemleri (Troubles de la parole) olarak adlandırılan, sesin pratik yönüyle alâkalı, **"Risâletü'l-Lüsğa"** isimli dikkate değer başka bir risâlesi daha vardır.⁵⁴ Risâlesine konuşmanın değeri, harflerle olan ilişkisi ve o dönemde yaygın olan dillerin ihtiyaç duyduğu harflere dâir doyurucu bir girişle başlamış sonra peltekliğin sebepleri üzerinde durmuş, dile ârız olan kasılma ve gevşeme gibi sair problemlere değinmiş, Arap harflerinin mahreçlerini ve bunların telaffuz şekillerini, Sibeveyh ve haleflerinde rastlamadığımız bir üslûpla; anatomik-fizyolojik bir şe-

⁵⁰ er-Râzî, **el-Mebâhisü'l Maşrikiyye**, Dördüncü Bölüm (fî'l-Keyfiyyâtî'l-Mesmû'a), Beyrut, 1990, I/914.

⁵¹ es-Sekkâkî, **Miftâhu'l-'Ulûm**, 13; **el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Lüğa**, 18.

⁵² el-Kindî bu konuya tenbihi esnâsında **fî Sınâati's-Şi'r** adını verdiği bir kitabına göndermede bulunmuştur. O kitabın bu konuları daha geniş bir şekilde ele almış olması muhtemeldir. Bk. **'İlmü't-Ta'miye ve İstihracî'l Mu'ammâ**, I/237; **el-Fihrist**, 317; **el-Mu'cemü'l-'Arabî- Dirâsetün İhsâ'iyye**, II/ 30.

* Harf çatışması veya ses çatışması ya da kakışma, kulağa hoş gelmemesi (cacophony).

⁵³ Bu konuda daha geniş bilgi için benim **el-Mu'cemü'l-'Arabî- Dirâsetün İhsâ'iyye Savtiyye Muhbiriyye** isimli master çalışmama bk. (II/24-41). Orada Arapça'nın kelime dokusu ile ilgili uygun bazı metinleri topladım. Ayrıca risâlenin tam metni için bk. el-Kindî, **'İlmü't-Ta'miye ve İstihracî'l Mu'ammâ**, I/ 204-259.

⁵⁴ **Mecelletü Mecma'ı'l-Lüğati'l-Arabiyye** (Dımaşk) dergisi bu risâleyi benim tahkimle yayınladı. (60/3 (1985), s. 515-532). Ayrıca Prof. Celentano risâleyi 1979 yılında yayınladı. Bk. **Mecelletü'l- Mecma'**, 61/2, s. 430-431, / Ş.F.

kilde izah etmiştir. Sonra da pelteklik harflerini belirlemiş, bunların özelliklerini, türlerini adlandırmış ve peltekliğin sebepleriyle sözlerini noktalamıştır.⁵⁵

Harflerin mahreçlerini inceleme konusunda Sıbeveyh'in metoduna muhâlefet, bizi bu bilgelerin sesleri ele alış şekilleri ile ilgili önemli bir mülâhazaya götürür. O da şudur: Bu incelemeler sesin fizyolojisine, ya da bazı araştırmacıların "Dalgalı duyulur sesler / Akustik Fonetik" (acoustique phonetique) dediklerine yakın niteliktedir.⁵⁶ Zira bu bilim adamları sesin kaynağı, sesin havada intikali, sese ait birtakım özellikler, sesin kulağa ulaşma ve algılanma şekli ile lügavî/dilsel ve ğayr-i lügavî/dil dışı seslerin birbirinden ayırt edilmesi üzerinde son derece hassasiyetle durmuşlar, lügavî/dilsel seslerin taksimi, sesin nağmesi, şiddeti.... gibi konular üzerinde birtakım işitme standartları koymuşlardır.⁵⁷

Bu konularla ilgilenmiş başka bir bilim adamı, "Muallim-i Sâni" Fârâbî (ö. 339/950)'dir. Onun "**Kitâbü'l-Mûsika'l Kebîr**" adlı eseri seslere dâir birçok konuyu içerir. Ses ve nağmenin oluşumuna dâir söyledikleri, ses oluşumunun doğal ilkesi ile cümle oluşumu arasında ilişki kurması, sesin dereceleri (tizlik ve peslik), kulakla belirlenmesi zor olan birtakım seslerin ölçümünde âletlerin kullanılması'nın gerekliliğine işaret etmesi gibi konular bunlardan bazılarıdır.⁵⁸

Bu konuyla ilgili bir başka risâle de, İhvân-ı Safâ'ya (hicri 4 asır) ait "**Risâletü'l-Mûsika**"dır.⁵⁹ Risâle pek çok bölümden oluşur. En önemli bölümü, "Sesleri İşiten Yetinin Anlaşılması Keyfiyeti" bölümüdür ki; bu bölümde sesler, seslerin türleri, sesin kaynağı, mâhiyeti ve ses nağmelerinden bahsedilir.⁶⁰

Sonra İbn Sinâ (ö. 428/1037) gelmiş, bütün bu konuları "**Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf / Harflerin Ortaya Çıkış Sebepleri**" adlı benzersiz risâlesinde toplamıştır. Bu risâlede neredeyse önce gelen hiçbir âlimde rastlayamayacağımız bir tarzda lügavî sesleri ele almıştır. İbn Sinâ bu risâlede konuşma sesleri bilimi (phonetique

⁵⁵ el-Kindî'nin bu konuya ağırlık verdiğini sandığımız henüz gün ışığına çıkmamış başka risâleleri de vardır. Örneğin **Risâle fî'l-Esvâtî'l-Hamse**, **Risâle fî'l-İkâ'** ve **Risâle fî'l-Medhal İlä Sınâatî'l-Mûsikâ** adlı risâleleri bunlardandır. Bk. İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, 316-317.

⁵⁶ Bk. Dr. Yûsuf Helis, "İlmü's-Savtiyyâtî'l-Mevcî ve's-Sem'î 'inde Ulemâ'î'l-Müslimine'l-Kudemâ", **el-Mecelletü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsâtî'l-Lügaviyye**, c. III. Sy. 2 (1985), s. 101-123. Bunu Dr. Sa'îd Maslûh takip etmiş ve **İlmü'l-Esvâtî'l-Fizikî ev el-Fizyâî** ismini önermiştir. Bk. Aynı sayı, s. 118-120.

⁵⁷ **İlmü's-Savtiyyâtî'l-Mevcî ve's-Sem'î**, 101.

⁵⁸ Dr Helis'in daha önce söz ettiğimiz makalesinde bu konuyla ilgili metinler ve buna ait göndermeler vardır. Bk. s. 102-115.

⁵⁹ Bu konu İhvân-ı Safâ risâlelerinin riyâziyât / matematik bölümünün beşinci risâlesidir. Bk. I/ 183-241.

⁶⁰ **Resâ'ilü İhvânı Safâ**, I/ 188-194.

articulatoir) diye adlandırılan bilimle bağlantı kurar, sesin aslı ve sebeplerine işaret ederken âdetâ bir fizik âlimi; boğaz ve dili anlatırken sanki bir anatomi doktoru, harflerin mahreç ve sıfatlarını anlatırken usta bir dil bilimci; Arapça olmayan seslerin özelliklerini izah ederken âdetâ karşılaştırmalı ses bilimci; tabiattaki seslerle harflerin seslerini karşılaştırırken de dilin ve tabiatın sırlarını bilen bilge bir kişi gibi hareket etmiştir. İbn Sînâ'nın bütün bu konulardaki sözleri, birer ıstılah olarak temâyüz etmiştir ki bu konuda ona ortak olabilecek bir başka Arap dildisi de bilemiyoruz. Bu sebeple, onun bu risâlesi üzerinde durmak ve risâleye ayrıntılı olarak değinmek istiyoruz.⁶¹

İbn Sînâ, risâlesini 6 bölüme ayırmıştır:

Birinci bölüm: Sesin ortaya çıkış sebepleri hakkındadır.⁶² Bu bölümde sesin oluşumunu havadaki sert, seri dalgalanmalara sebep olan vurma ve çekme hareketlerine bağlar ki bunlar sesi oluştururlar.

İkinci bölüm: Harflerin ortaya çıkışları hakkındadır.⁶³ Bu bölümde sesin cüzleriyle birleşip ayrılmasından kendi içinde dalgalı olmasının, sesin keskin/tizliğini ve tok/pesliğini oluşturduğunu açıklar - ki bu ikisi sesin şiddetini (pitch) temsil ederler.⁶⁴ Sesin mahrecinden ve yolda hapsoldüğü yerlerden elde edilen hey'et, harfi meydâna getirir. Sonra İbn Sînâ, harfi tanımlar ve harfleri müfret ve mürekkep olmak üzere ikiye ayırarak bu harflerin her birinin doğasını izah eder.

Üçüncü bölüm: Bu bölüm dil ve boğazın anatomisi hakkındadır.⁶⁵ İbn Sînâ'nın tıbbî dehâsı burada ortaya çıkar. Bu bölümde İbn Sînâ boğazı, 3 kıkırdığını da izâh ederek (tiroit, tircihari, bir de isimsiz) bunların eklemeler ve kaslar yoluyla birbirleriyle olan bağlantı ve terekküplerinin keyfiyetini açıklar. Burada kasları boğazı daraltan ve genişleten kaslar olmak üzere ayırdıktan sonra her birini en ince ayrıntılarıyla ortaya koyar. Aynı şekilde bunların belirli kemiklerle (örneğin lâm'a benzeyen kemik gibi) olan bağlantılarına da işaret eder. Sonra da dili, muhtelif bağlantılarını ve sekiz kasını açıklayarak, izah eder.

⁶¹ Bu risâleyi her iki rivâyetiyle birlikte Dr. Yahyâ Mir 'Alem ile beraber tahkik ettik. Dimaşk *Mecelletü Mecma'ı'l-Lügati'l-'Arabiyye* dergisi de bu risâleyi 1983 yılında yayınladı.

⁶² *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 56-58.

⁶³ *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 59-63.

⁶⁴ Fizyâî sesler ilminde de bilindiği gibi tiz ses pes sestene daha çok yankılanır. Kadın sesinin temel yankısı 350-500 hertz (sâniyede bir titreşim), erkek sesinin temel yankısı ise 100-250 hertz arasındadır. İbn Sînâ'nın söylediğine burada davul sesiyile benzetme yapabiliriz. Yüzeyi ne kadar düzgün ve parçaları ne kadar uyumlu olursa ses o kadar tiz/düzgün çıkar. Yüzeyi ne kadar bozuk ve pürüzlü olursa ses o kadar pes / ağır çıkar.

⁶⁵ *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 64-71.

Dördüncü bölüm: Arap harflerinden her bir harfin cüz'î sebepleri hakkındadır.⁶⁶ Risâlenin en önemli bölümü de bu bölümdür. Çünkü bu bölümde Arap harflerini teker teker ele almış ve bunların her birinin ortaya çıkış sebepleri ile nefesin tutulup verilmesi esnasında bu harflerin uğradıkları organik ameliyeleri, nefesi tutmanın keyfiyeti ile verilen havanın yayıldığı ortamın yaşlık, kuruluk durumları ve benzeri konular üzerinde durmuştur.

Bu bölümdeki en önemli şeylerden biri de İbn Sînâ'nın sessiz (yâni med harfi olan) vâv ve yâ ile sesli vâv ve yâ'yı ayırması, sonra uzun seslilerle kısa sesliler arasındaki ilişkiyi açıklaması ve bunların her birinin ortaya çıkış zamanını belirlemeye çalıştığı bahislerdir.

Beşinci bölüm: Bu harflere benzeyen fakat Arapça'da olmayan harfler hakkındadır.⁶⁷ Bu bölümde Arap harflerine benzeyen G, V, P gibi Acem (Farsça, Yunanca, Türkçe) harflerinden, (يَصْدُرُ) gibi kelimelerdeki zâ / ظ 'ya benzeyen zây / ز 'dan ve (الصلاة) vb. kelimelerdeki lâ-m-ı mutbaka (kapantılı lâ-m)'dan bahseder. Bu noktada bu harflerin bazılarının eski ve yeni Arap lehçelerinde mevcut olduğuna işaret etmek gerekir. Nitekim bazı kıraatların bu okuyuşları içerdiği görülür. Örneğin Kasas (28), 23. (حَتَّى يُصَدَّرَ الرَّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ) âyetinde sâd'ın Hamza ve el-Kisâ'î kırâatinde zây'a işmâmla okunması⁶⁸, yine Bakara (2), 3. (وَيُتِّيمُونَ الصَّلَاةَ) âyetindeki lâ'nın Verş kırâatinde tefhîm ile/kalın okunması gibi.⁶⁹

Altıncı bölüm: Bu harflerin, konuşma dışında bir takım hareketlerden de duyulabileceği hakkındadır.⁷⁰ Bu bölüm, İbn Sînâ'nın dildeki seslerle diğer tabîî sesler arasında bir ilişki kurduğu ve aralarındaki benzerlik yönüne deyinmeye çalıştığı güzel bir bölümdür. Örneğin deri gibi yumuşak bir cismin sert bir cisimle sürtünmesinden çıkan hâ / خ harfi, rutubetli cisimlerin hıştırtısından ve nemli cisimlerin kuru cisimler arasına hızla sokulmasıyla çıkan şîn / ش harfi ve avuç içleri karşılıklı kapanmayacak şekilde, bilakis havayı ekolu bir şekilde avuç arasına hapsederek iki eli çırpma hareketiyle çıkan tâ / ط harfi ve avucun parmakla birlikte sertçe vurulmasıyla çıkan te / ت harfi gibi.

İbn Sînâ'nın, **el-Kânûn** ve **eş-Şifâ'** adlı eserleri de üzerinde durduğumuz ses konusu ile ilgili bilgiler içerir.⁷¹ Yine araştırmacılar İbn Sînâ'nın halefleri arasında bu alandaki çalışmalarda benzer katkıları olan pek çok şahıs görebilirler. Örneğin 'Abdullatif el-Bağdâdî

⁶⁶ *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 72-85.

⁶⁷ *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 86-92.

⁶⁸ Bk. *et-Teyssîr*, s. 97.

⁶⁹ Bk. *et-Teyssîr*, s. 58.

⁷⁰ *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf*, 93-97.

⁷¹ Örneğin, boğaz ve dilin anatomisi ile ilgili olarak söyledikleri için: *el-Kânûn*, I/ 64-66; ses, ses aleti, maddesi, etkenleri, nedenleri için, *el-Kânûn*, III/ 1145-1149 ve yine tizlik ve peslik konusu için *Şifâ'*, III/ 10 'a bakılabilir.

(ö. 629/1232) bunlardan bir tanesidir. Kendisi felsefe, psikoloji ve tıp alanlarında pek çok eseri olan bir İslâm filozofudur. Onun **“Makâletân fi'l-Havâs / Duyular Üzerine İki Makale”, “en-Nefs ve's-Savt ve'l-Kelâm / Ruh, Ses ve Kelâm”, “el-Lügâtü ve Keyfiyyetü Tevellüdhâ/ Diller ve Doğuş Şekilleri”** adlı eserleri konumuzla ilgili çalışmalarından bazılarıdır.⁷²

Üçüncü gruba gelince -ki bunlar kırâat, tecvîd, yazı ve hare-keleme (imlâ) âlimleridir- bunların eserleri, ses konusuyla en fazla ilgilenen eserler olarak nitelendirilir. Bunun sebebi ise, Kur'ân'daki kelimelerin okunup yazılmasına verdikleri önemden kaynaklanır. Öyle ki bazı araştırmacılar, genelde nahiv ilminden, özelde Sibeveyh'in kitabından faydalanmasından ötürü, bu ilimlerin ses ve ses nağmelerine münhasır olduğunu söylemişlerdir.⁷³ Bergsträsser şöyle der: “Sesbilim, önceleri nahvin bir parçası idi. Sonraları kırâat âlimleri onu ödünç almış ve Kur'an-ı Kerim'den aldıkları birçok de-taylı bilgiyi ona eklemişlerdir.”⁷⁴

İşin doğrusunu söylemek gerekirse, bu ilimler, “Kur'ân'ı tertil üzere oku” (Müzzemmil (73), 4) ilâhî emrine uymak, tilâvette en mü-kemmel seviyeye ulaşmak ve kırâatta ortaya çıkan farklı okuyuş şe-killeri - ki Kur'ân'ın Hz. Osman nüshası bunları ihtiva eder- izah etmek amacıyla medeniyetimizin ilim tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmış olup daha önce söz edilen sesbilim çalışmalarının iş-levsel-pratik yönünü temsil ederler. Ancak bu ilimler ilk aşamada, yazı ve tedvinden ziyade şifâhî ve telkin yoluyla anlatımla sınırlı kal-mıştır. Sonraları çeşitli okuyuş şekillerini, nakledenlere dayandırarak açıklamaya önem veren kırâat eserleri ortaya çıkmıştır. Bu okuyuş şekilleri de birçok ses olgusunu kapsar: Örneğin aynı ya da benzer iki harfin idgâmi ve izharı, hemzenin vurgulu okunması, teshîli, ibdâli ve hazfi, elifin ve fethanın imâlesi ve fethalı okunuşları ve daha bunların dışında **Seslerin İşlevleri İlmi/ Sesbilgisi (Phonologie)** olarak bilinen bilim dalının sahasına giren şeyler gibi.⁷⁵

Tarihçiler kırâat konusundaki ilk eseri, kırâat imamlarını 25 tane kabul eden Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839)'a da-yandırırılar.⁷⁶ Ses konusunda ulaştığımız ilk eser ise, **7** farklı kırâatı ilk ortaya koyan, bu mesleğin pîri, İbn Mücâhid (ö.324/936)'e ait **“Kitâbü's-Seb'a”** adlı eserdir. Ondan sonra her birindeki kırâat

⁷² **el-A'lâm**, IV/ 61. Yine bu konu için bak. Dr. el-Helis'in daha önce sözedilen ma-kalesi s. 103 ile Araplarda İlim Tarihi I. Evrensel Kongresi Çalışmaları kapsamın-da Dr. 'Abdülkerim Şehhâde'nin **Edvâ'ün ale't-Tabîbi'l-'Arabî ve'l-'Âlimi'l-Mevsû'i 'Abdillatîf el-Bağdâdî** adlı çalışmasının 693-774. sahifelerine bakılabilir.

⁷³ **el-Esvât ve Vezâ'ifühâ**, s. 88.

⁷⁴ **el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, A'mâlühû ve Menhecühû**, s. 149'dan naklen.

⁷⁵ **'İlmü'l-Lügati'l-'Âmm- el-Esvât**, 28-29; **'İlmü'l-Esvâti'l-'Âmm**, 7, 176.

⁷⁶ **en-Neşr**, I/34; **Keşfü'z-Zunûn**, II/ 1317.

imamlarının sayısı farklı olsa da onu takip eden ve onun metodunu izleyen pek çok kırâat kitabı yazılmıştır.⁷⁷

Tecvîd ilmine gelince; bu konuda ilk eseri tasnif eden, “**el-Kasidetü'l-Hâkâniyye fi't-Tecvîd**”in sahibi Mûsâ b. 'Ubeydullâh b. Hâkân (ö. 325/937)'dir.⁷⁸ Bu eser Kur'ân'ın güzel okunmasına dâir 51 beyit içerir.⁷⁹ Tecvîd ve kırâat üzerine sayısız eserleri olan İmâm Dâni (ö. 444/1052) de bu eseri şerh etmiştir. Onun bu konudaki en kayda değer eseri, “**et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd**” adlı risâlesidir.⁸⁰ Müellif, bu risâlesinde harflerin mahreçleri hakkında bir bölüm ve harflerin sınıfları ve sıfatlarına dair de başka bir bölüm açmıştır. Sonra bütün mu'cem harflerinde sâkin nûn ve tenvînin hâllerini anlatmış, tecvitli okunması ve mahreçleri konusunda benzerlerinden ayırtedilmesi için iyice açıklanması gereken harfleri açıklamak için de bir bölüm ayırmıştır.⁸¹

“**el-Kasidetü'l-Hâkâniyye**” den sonra bize ulaşan en eski eser, kırâat imamı Ebû Hasan 'Alî b. Ca'fer es-Sa'îdî el-Mukrî (ö. 461/1069)'nin “**et-Tenbîh 'ale'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lahni'l-Hafî**” adlı risâledir. Bu risâle Arapça seslerin telaffuzuyla ilgili önemli konuları ele alır. Konuşanların, özellikle de, seslerinin telaffuzunda özel bir gayret gereken Kur'ân-ı Kerîm tilâvetiyle uğraşanların düşebileceği gizli telaffuz hatalarını açıklar.⁸²

Yine bu konuyla ilgili eserlerden biri, İbnü'l-Bennâ' (ö. 471/1078)'nin “**Beyânü'l-'Uyûbi'lletî Yecibu En Yetecennebehâ el-Kurrâü ve İzâhu'l-Edevâti'lletî Büniye 'Aleyhâ el-İkrâü**” adlı kita-

⁷⁷ Bk. *en-Neşr*, I/34-35; *Kesfü'z-Zunûn*, II/ 1317-1322; *Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî*, I/ 17-36.

⁷⁸ *Kesfü'z-Zunûn*, I/ 354; *Ebcedü'l-'Ulûm*, II/ 188.

⁷⁹ Ali Hüseyin el-Bevvâb bu eserin tahkikini, Dâni şerhinden alıntılarla birlikte 1985 yılında “*Mecelletü'l-Mevridi'l-'Irâkıyye*” dergisinde (c. 14, sy. 1) yayınlamıştır. Bu kasîde ve şerhlerinin nüshaları için bk. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, IV/5 ve *Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî*, I/ 29-30.

⁸⁰ Risâlenin ismi kaynaklarda bu şekilde gelmiştir: *Kesfü'z-Zunûn*, I/ 355. *Gâyetü'n-Nihâye*, I/ 503 vd. Bu risâlenin bir kopyası bende mevcuttur. Ancak bu kopyanın ismi metnine mugâyir olarak *Kitâbü Tecvidi't-Tilâve ve Tahkiki'l-Kırâ'e* şeklindedir. Bu kopyanın aslı İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi Cârullah Kitaplığı nr. 23'te kayıtlıdır. Hocamız Prof. Dr. 'Abdurrahmân el-Hâc Sâlih bu risâlenin son zamanlarda neşredildiğini söyledi.

⁸¹ ed-Dâni, *Tecvidü't-Tilâve*, v. 98/a.

⁸² Risâle, Dr. Gânim Kaddûri Hamed'in tahkiki ile 1985 yılında “*Mecelletü'l-Mecma'i'l-'Irâkî*” dergisinde (c. 36, sy. 2, s. 240-287) yayınlanmıştır. Burada müellifin araştırma ve incelemeye dayalı olarak ses istilahlarını kullandığını söylememiz gerekir. Örneğin: “Lahn-i hafî'yi konuya vâkıf, iyi hocaların ağızdan ilim almış, her harfin hakkını eksiksiz ve fazlasız olarak veren, fetha, kesre, damme ve hemzelerde, şeddelilerin teşdidi, muhaffeflerin tahfifi, sâkinlerin teskini, nûn'ların nunlanması, medlerin fazla uzatılması veya ter'idi, râ'ların çok kalın veya çok ince okunması, lâmların kalın okunması veya gunneli okunması, hemzelerin teşdidi veya telkizi gibi aşırılıklardan kaçınan iyi okuyucular bilir.” sözündeki gibi. Bk. s. 260.

bıdır. Kitap, sadece seslerin telaffuzundaki hataları, okuyuştaki acziyeti ve bunların çözüm yollarını açıklamakla yetinmez, okuyuş şekilleriyle ilgili başka konuların çözümlerine de değinir. Bazı seslere özgü telaffuz hatalarının açıklaması yanında davranış ve uzuvlarla ilgili beğenilmeyen hususları izah eder –ki bunlar konuşmadaki hastalıklar ve okuma esnasında uyulması gereken temel kurallar konusuna girer.⁸³

Tecvid ilmine dâir bize ulaşan en geniş eser, Arapça ve Kur'an ilimleri konusunda pek çok eserin de sahibi olan kırâat imamı Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045)'ye ait **“Kitâbü'r-Ri'âye li-Tecvîdî'l-Kırâ'e ve Tahkîkî't-Tilâve”** adlı eserdir.⁸⁴ Eserin sahibi bu kitaptaki bilgileri derlemiş, toplamış, ezberlemiş, sonra ona ilâveler yapmış ve böylece kendinden öncekilerin hepsini geçmiştir. Bu konuda kendisi şöyle der: “Benden öncekiler arasında bu kitaba eş değer bir eseri telif eden birini bilmiyorum; Harflerin sıfatları, lâkab ve mânâları hakkında benden önce birinin benim kadar bilgi topladığını da bilmiyorum. Yine Kitâbullah'ın lafızlarından her bir harfî benim kadar başka birinin incelediğini, onun lafzına benim kadar dikkat ettiğini ve tilâvet esnasında bu kurallara benim kadar riayet ettiğini de bilmiyorum.”⁸⁵

Bu görüşe delil olarak şu hususa da işaret etmemiz gerekir: O da şudur: el-Kaysî, Arap harfleri ile ilgili olarak 44 lâkap zikretmiş, bunları açıklamış ve şerh etmiştir: “Bu lâkapların her biri, ilgili harfteki, mezkûr lâkaba sahip olmayan diğer harflerde bulunmayan bir fayda ve mânâya işaret eder.”⁸⁶

Bu sayılanlardan sonra, geçmişin hazinesinin izinden giden pek çok tecvid risaleleri gelmiştir. Ama bunlar içinde zikre değer yeni bir eser neredeyse yok gibidir. Bunlar içerisinde en dikkat çekeni, tecvid konusunda en fazla esere sahip, meşhur kırâat âlimi İmâm İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1430)'nin ortaya koyduklarıdır. Onun bu konuda birçok eseri vardır. Bunlardan biri, **“et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd”** adlı eserdir.⁸⁷ Bu eserde bütün tecvit problemlerini ele almış, bir bö-

⁸³ Dr. Ğânim Kaddûrî 1987 yılında **“Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye”** dergisinde (c. 31, sy. 1, s. 7-58) bu kitabı tanıtmış ve tahkikli metnini yayınlamıştır. Bu konuyla ilgili başka eserlerin de bulunduğunu söylememiz gerekir. Örneğin İbnü'l-Bennâ' kitabında bu konuya işaret eder ve onlardan Ebû'l-Hüseyn el-Münâdî (ö. 336/947)'ye ait olan birinin adını nakleder. Bk. **a.g.e.**, s. 33, 48.

⁸⁴ Dr. Ahmed Hasan Ferhât 1973 yılında bu eseri tahkik etmiş ve Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye de bunu neşretmiştir. Merhûm üstadımız Allâme Ahmed Râtib en-Neffâh'ın bununla ilgili tenkit ve değerlendirmeleri de vardır. Bunları nüshama nakletmem konusunda bana izin vermişti.

⁸⁵ **er-Ri'âye**, 42.

⁸⁶ **er-Ri'âye**, 113. Ayrıca bk. **a.g.e.**, “Bâbü Sıfâtî'l-Hurûf ve Elkâbihâ ve'İlelihâ” bölümü, s. 91-118.

⁸⁷ Dr. 'Alî Hüseyin el-Bevvâb, bu eseri tahkik etmiş ve kitap 1985 yılında Riyad'da Mektebetü'l-Maârif tarafından yayınlanmıştır.

lüm vakf ve ibtidâ konusuna, bir bölümü de zâ / ظ 'nın bilinip dâd / ض 'dan ayırt edilmesi konusuna ayırmıştır.⁸⁸ Onun eserlerinden biri de “**el-Mukadimetü'l-Cezeriyye**” adıyla bilinen meşhur kasîdesidir. Bu eser, tecvit, hat, vakf ve ibtidâ konularına dâir, recez ölçüsünde, 108 beyitlik kısa bir şiirdir. Halefleri, bu eser üzerine sayısız şerhler yazmışlardır.⁸⁹ Bunlara örnek olarak İbnü'l-Cezerî'nin bizzat oğlu olan Ahmed b. el-Cezerî (ö. 827/1424)'ye ait “**el-Havâşi'l-Müfheme fi Şerhi'l-Mukaddime**” ile Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520)'ye âit “**ed-Dekâ'iku'l-Muhkeme fi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye**” adlı şerhleri zikredebiliriz.⁹⁰

⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, 165, 209.

⁸⁹ Hacı Halîfe bunu *Keşfü'z-Zunûn*'unda zikreder. II/ 1799-1800.

⁹⁰ Dr. Nesîb Neşşâvî eseri tahkik etmiş ve 1980 yılında Dımaşk'da yayınlamıştır.

KAYNAKÇA

- el-A'lâm**, Hayreddin ez-Zirikli (ö. h. 1396), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, V. Baskı, 1980.
- el-Bahsü'l-Lüğavî 'inde'l-'Arab**, Ahmed Muhtâr 'Ömer, 'Âlemü'l-Kütüb, Kahire, IV. Baskı, 1402/1982.
- el-Beyân ve't-Tebyîn**, el-Câhız (ö. 255/869), nşr. 'Abdüsselâm Hârun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, V. Baskı, 1405/1985.
- Beyânü'l-'Uyûbilletî Yecibü en Yetecennebehâ el-Kurrâ'ü ve İzâhu'l-Edevâtî'lletî Büniye 'aleyhâ el-İkrâ'ü**, İbnü'l-Bennâ' (ö. 471/1078), nşr. Gânim Kaddûrî Hamd, **Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye**, mûc. 31, c. 1, Kuveyt, 1987.
- Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâtî'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nühât**, Celâleddin 'Abdurrahmân es-Süyûtî (911/1505), nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-'Asrî, Beyrut, 1384/1964.
- Cemheretü'l-Lüğa**, İbn Düreyd (ö. 321/933), Musavvere 'ani't-Tab'atî'l-Hindiyye, 1351/1932.
- el-Cümel fî'n-Nahv**, 'Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 337/949), nşr. 'Ali Tefvîk el-Hamd, Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut, Dâru'l-Emel, İrbid, II. Baskı, 1407/1986.
- ed-Dekâ'iku'l-Muhkeme fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye fî 'İlmi't-Tecvîd**, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520), nşr. Nesib Neşşâvî, Dımaşk, 1400/1980.
- ed-Dirâsâtü'l-Lehciyye ve's-Savtiyye 'inde İbn Cinnî**, Husâm Sa'îd en-Nu'aymî, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Irak, 1980.
- Ebcedü'l-'Ulûm**, Sıddîk b. Hasan el-Kannûcî (ö. 1307/1889), nşr. 'Abdulcebbar Zekkâr, Vizâretü's-Sekâfe fî'l-Cumhûriyyeti'l-'Arabiyyeti's-Sûriyye, Dımaşk, 1988.
- Edvâ'ün 'ale't-Tabîbî'l-'Arabî ve'l-'Âlimî'l-Mevsû'î 'Abdillatîf el-Bağdâdî**, 'Abdülkerîm Şehâde, Ebhâsü'n-Nedveti'l-Ülâ li-Târîhi'l-'Ulûm 'inde'l-'Arab, Câmi'atü Haleb, 1977.
- Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf**, el-Hüseyn b. 'Abdullah b. Sinâ (ö. 428/1037), nşr. Muhammed Hassân et-Tayyân- Yahyâ Mir 'Alem, Matbû'âtü Mecma'l-Lüğatî'l-'Arabiyye, Dımaşk, I. Baskı, 1403/1983.
- Eseru'l-Kırâ'ât fî'l-Esvât ve'n-Nahvî'l-'Arabî**, 'Abdüssabûr Şâhin, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, I. Baskı, 1408 /1987.
- el-Esvât ve Vezâ'ifühâ**, Muhammed Munsîf el-Kumâtî, Menşûrâtü Câmi'atî'l-Fâtih, 1986.
- el-Esvâtü'l-Lüğaviyye**, İbrâhîm Enîs, Mektebetü'l-Ancelo el-Mısırî, V. Baskı, 1975.
- el-Fıhrîst**, İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), nşr. Rızâ Teceddüd, Tahran, 1391/1971.
- Fî Savtiyyâtî'l-Arabiyye**, Muhyiddin Ramazân, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadîse, Amman, 1979.
- Fî'l-Esvâtî'l-Lüğaviyye, Dirâse fî Esvâtî'l-Meddi'l-'Arabî**, Gâlip Fâdıl el-Matlabî, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Irak, 1984.
- Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâtî'l-Kurrâ'**, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1430), nşr. G. Bergsträsser, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire.

- el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî A'mâlühû ve Menhecühû**, Mehdi el-Mahzûmî, Dâru'r-Râ'id el-'Arabî, Beyrut, II. baskı, 1406, 1986.
- el-Hasâ'is**, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002), nşr. Muhammed 'Alî Neccâr, Musavvere 'an Tab'ati Dâri'l-Kütübî'l-Mısıryye, Dâru'l-Hüdâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, II. Baskı.
- İ'câzü'l-Kur'ân**, Ebû Bekr el-Bâkullânî (ö. 403/1012), nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, I. Baskı, 1981.
- 'İlmü'l-Esvâtî'l-Âmm, Esvâtü'l-Lügati'l-'Arabiyye**, Bessâm Bereket, Merkezül-İnmâ'î'l-Kavmî, Beyrut, 1988.
- 'İlmü'l-Lüğa-Mukaddimetün li'l-Kâri'l-'Arabî**, Mahmûd es-Sa'rân, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut.
- 'İlmü'l-Lügati'l-Âmm - el-Esvât**, Kemâl Muhammed Bişr, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, 1975.
- 'İlmü's-Savtiyyâtî'l-Mevcî ve's-Sem'î 'inde Ulemâ'i'l-Müslimîn el-Kudemâ'**, Yûsuf el-Helis, **el-Mecelletü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsâtî'l-Lügaviyye**, müc. 3, sayı 2, Hartum, 1985.
- 'İlmü't-Ta'miye ve İstihrâcî'l-Mu'ammâ 'inde'l-'Arab**, Muhammed Mirâyâtî- Muhammed- Hasan et-Tayyân- Yahyâ Mir 'Alem, Matbûâtü Mecma'l-Lügati'l-'Arabiyye, Dimaşk, 1403/ 1987.
- İnbâhû'r-Rüvât 'alâ Enbâhi'n-Nühât**, 'Alî b. Yûsuf el-Kiftî (ö. 646/1248), nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, Kahire, I. Baskı, 1639/1950.
- el-İştikâk**, İbnü's-Serrâc (ö. 316/928), nşr. Muhammed 'Alî Derviş- Mustafa el-Hadarî, Dâru Mecelleti's-Sekâfe, Dimaşk, 1973.
- el-Kânûn fî't-Tıb**, el-Hüseyin b. Sînâ (ö. 428/1037), nşr. İdvâr el-Kışş Mü'essesetü 'İzzeddin li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1408/1987.
- Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn**, Hacı Halife Mustafâ b. 'Abdullâh er-Rûmî (ö. 1017/1608), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1402/ 1982.
- Kitâbü'l-'Ayn**, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), nşr. Mehdi el-Mahzûmî- İbrâhîm es-Sâmerrâ'î, Dâru'l-Hicre, İran, Kum, I. Baskı, 1405.
- Kitâbü'l-Cîm**, Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), nşr. İbrâhîm el-Ebyârî, Mecma'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1394/ 1974.
- Kitâbü Sibeveyh**, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber (ö. 180/796), nşr. 'Abdüsselâm Hârûn, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1385/1966.
- el-Lügatü'l-'Arabiyye, Ma'nâhâ ve Mebnâhâ**, Temmâm Hassân, el-Hey'etü'l-Mısıryye li'l-Kitâb, Kahire, II. Baskı, 1979.
- Mâ Zekerehû el-Kûfiyyûn mine'l-İdgâm**, Ebû Saïd es-Sirâfî (ö. 368/978), nşr. Sabih et-Temimî, Dâru's-Şihâb, Bâtne, el-Cezâyir.
- Medhal ile'l-Elsiniyye**, Yûsuf Gâzî, Menşûrâtü'l-'Âlemi'l-'Arabiyyeti'l-Câmi'iyye, Dimaşk, I. Baskı, 1985.
- Miftâhu'l-'Ulûm**, Yûsuf b. Muhammed Sekkâkî (ö. 626/1229), nşr. Nu'aym Zarzûr, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut, I. Baskı, 1403/1983.
- el-Mu'cemü'l-'Arabî- Dirâsetün İhsâiyye Savtiyye Muhberiyye**, Muhammed Hassân et-Tayyân, Master Tezi, Dimaşk Üniversitesi, 1984.
- Mu'cemü'l-Üdebâ'**, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-'Arâbî, Beyrut.
- el-Muğnî fî Tasrifi'l-Ef'âl**, 'Abdülhâlik 'Udayme, Dâru'l-Hadîs, Kahire, III Baskı, 1382/ 1962.
- el-Mufasssal fî 'İlmi'l-'Arabiyye**, ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), Dâru'l-Cil, Beyrut, II. Baskı.

- Muhâdarât fî'l-Elsiniyyeti'l-Âmme**, Ferdinand de Saussure, trc. Yûsuf Gâzî – Mecid en-Nasr, Dâru Nu'mân li's-Sekâfe, Lübnân, 1984.
- el-Muktedab**, Ebû'l-Abbâs el-Müberrid (ö. 285/898), nşr. Muhammed 'Abdülhâlik 'Udayme, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, Kahire nüshasından ofset baskı, 1963.
- en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-Aşr**, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1430), nşr. 'Ali Muhammed ed-Dabbâ', Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân**, Ebû'l-Hasen 'Ali b. 'İsâ er-Rummânî (ö. 384/994), nşr. Muhammed Halefullah Ahmed - Muhammed Zağlul Sellâm, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, 1976.
- en-Nüket fî Tefsîri Kitâbi Sîbeveyh**, el-A'lem eş-Şentemerî (ö. 476/1083), thk. Zuheyr 'Abdülmuhsin Sultân, Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-'Arabîyye, Kuveyt, I. Baskı, 1407/1987.
- Resâ'ilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ**, el-Mücellledü'l-Evvel, el-Kısmü'r-Riyâzî, Mektebetü'l-İ'lâmî'l-İslâmî, Kum, 1405.
- er-Ri'âye li-Tecvîdî'l-Kırâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve**, Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045), nşr. Ahmed Hasan Ferhât, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyye, Dimaşk 1393/ 1973.
- Risâletü Ya'kûb el-Kindî fî'l-Lüsğa**, thk. Muhammed Hassân Tayyân, **Mecelletü Mecma'ı'l-Lüğati'l-'Arabîyye**, Dimaşk, müc. 60, c. 3, 1405/1985.
- Sırru'l-Fesâha**, 'Abdullah b. Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073), nşr. 'Ali Fevde, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1350/1932.
- Sırru Sinâ'âti'l-İ'râb**, 'Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002), nşr. Mustafâ es-Sakkâ ve arkadaşları, el-Cüz'ül-evvel, Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, I. Baskı, 1374 /1954, II. Nüsha, Dirâse ve nşr. Hasan Hindâvî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, I. Baskı, 1405/1985.
- Şerhu Kitâbi Sîbeveyh**, Ebû'l-Hasen 'Ali b. 'İsâ er-Rümmânî (ö. 384/994), İstanbul, Feyzullah Kitaplığı nr. 1987'den mikrofilm.
- Şerhu'l-Mufasssal**, İbn Ya'îş en-Nahvî (ö. 643/1245), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire.
- Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib**, Radiyyüddin Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâzî, nşr. Muhammed Nûr el-Hasan ve ez-Zifzâf ve 'Abdülhamid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1395/ 1975.
- Târîhu'l-Edebi'l-Arabî**, Carl Brockelmann, trc.: 'Abdülhalim en-Neccâr ve arkadaşları, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire IV. Baskı, 1977.
- Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî**, Fu'âd Sezgin, trc. Mahmûd Hicâzî- Fehmî Ebû'l-Fadl, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1977.
- et-Tasavvuru'l-Lüğavî 'inde'l-İsmâ'iliyye, Dirâse fî Kitâbi'z-Zîneti li-Râzî** (ö. 322/934) Ahmed Riyâd el-'Aşîrî, Menşe'etü'l-Ma'ârif, İskenderiye, 1985.
- Tecvîdü't-Tilâve ve Tahkîku'l-Kırâ'e**, Ebû 'Amr ed-Dânî (ö. 444/1052), İstanbul Cârullah Kitaplığı, nr. 23'den mikrofilm.
- et-Tefkîrû'l-Lisânî fî'l-Hadâreti'l-'Arabîyye**, 'Abdüsselâm el-Mesedi, ed-Dâru'l-'Arabîyye li'l-Kitâb, Libya, Tunus, 1981.
- et-Tefkîrû's-Savtî 'inde'l-Halîl**, Hilmi Halîl, Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'yye, İskenderiye, I. Baskı, 1988.
- Tehzîbü'l-Lüğa**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), nşr. 'Abdüsselâm Hârun ve arkadaşları, el-Mü'essesetü'l-Mısıriyye el-Âmme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, 1384/1964.

- et-Temhîd fî ‘İlmi’t-Tecvîd**, Muhammed b. el-Cezerî (ö. 833/1430), nşr. ‘Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü’l-Ma’ârif, Riyâd, I. Baskı, 1405 /1985.
- et-Tenbîh ‘alâ Hudûsi’t-Tashîf**, Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971) nşr. Muhammed Es‘ad Tals, Matbû‘âtü Mecma‘î’l-Lügati’l-‘Arabiyye, Dimaşk, 1388/ 1968.
- et-Tenbîh ‘ale’l-Lahni’l-Celî ve’l-Lahni’l-Hafî**, Ebû Hasan ‘Ali b. Ca‘fer es-Sa‘îdî (ö.461/1069), nşr. Ğânim Kaddûrî Hamd, **Mecelletü’l-Mecma‘î’l-‘Irâkî**, mûc. 36, c. 2, Bağdad, 1985.
- et-Teysîr fî’l-Kırâ‘âti’s-Seb‘**, Ebû ‘Amr ‘Osmân b. Sa‘îd ed-Dânî (ö. 444/1052), Otto Pretzl, Musavveretü Dâril Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, III. Baskı, 1406/1985.
- el-Usûl fî’n-Nahv**, Ebû Bekr es-Serrâc (ö.316/928), nşr. ‘Abdülhüseyn Fetelî, Mû‘essesetü’r-Risâle, Beyrut, I. Baskı, 1405/1985.
- Vefeyâtu’l-A‘yân**, İbn Hallikân (ö. 681/1282), nşr. İhsân ‘Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1398/1978.